

Михайло Грушевський

ОГЛЯД ПРАЦЬ Н. КОНДАКОВА З ІСТОРІЇ СТАРОРУСЬКОЇ ШТУКИ¹

Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым, выпуск IV: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева, СПб., 1891, ст. 176, вел. 8°.

Те ж – выпуск V: Курганные древности и клады домонгольского периода, СПб., 1897, ст. 163 + II.

Те ж – выпуск VI: Памятники Владимира, Новгорода и Пскова, СПб., 1899, ст. 186 + VIII.

Византийские эмали, собрание А.В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали, сочинение Н. Кондакова, ст. VII + 394 + 28 табл. 4° (вийшло в 1892 р.).

Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода Н. Кондакова, т. I, СПб., 1896, ст. 214 + 20 табл. 4°.

Н.П. Кондаков – О научных задачах истории древнерусского искусства (Памятники древней письменности и искусства, кн. СXXXII), СПб., 1899, ст. 1–47.

Історія староруської штуки – річ зовсім нова. Давнійше що появляло ся в сій сфері – се були або зовсім ділтантські річи, або монографійки, присвячені одиночним явищам, предметам, а й таких було дуже небагато. Праці з ширшим закроєм починають появляти ся властиво від [18]70-х років тільки. Така була студія (в формі критичної статі) староруського рукописного орнаменту, зроблена Буслаєвим (1879)², ще важніша

¹ Вперше опубліковано: Записки НТШ, т. XL, кн. 2 (Львів 1901), Наукова хроніка, с. 1–13. 2-е видання: М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань, Львів (Світ) 2005, т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”, с. 483–494; 3-є видання: М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань, Львів (Світ) 2012, т. 15: Серія “Рецензії та огляди (1898–1904)”, Упор. В. Шульга, В. Тельвак, с. 24–35. Тут публікується за першим виданням. Всі примітки редакторські.

² Ф. Буслаєв, *Русское искусство в оценке французского ученого [L'Art russe, ses origins, ses elements constitutifs, son apogee, son avenir. Par Viollet le Duc. 261 pp. Paris. V-e A. Morel et Co 1877; L'Art russe. Par le R. P. J. Martinov de la Compagnie de Jésus (Extrait de la Revue de l'Art chrétien, II-e série, tome IX). 66 pp. Arras. Imprimerie de la Société du Arras. Imprimerie de la Société du Pas-de-Calais. 1878; Русское искусство Е. Виолле-ле-Дюк и архитектура в России от X-го по XVIII-й век. 24 стр., с 16 таблицами рисунков. Графа С.Г. Строганова. С.-Петербург:*

й цінніша – монографія пок[ійного] Лашкарьова (1874–78) про київські церкви³, що стала підвалиною в студіях староруської архітектури – галузі староруської штуки, що, з огляду на самий характер своїх пам'яток, перше від усіх була науково оброблена, хоч і досі не обійняла всього матеріяла. Пізніше появляють ся ще дві праці, також широко і систематично зачеркнені, але менш важні по своїм результатам – монументальне видання київських монет Толстого (1882)⁴ – праця дуже важна, але для історії староруської штуки тільки дальшого значіння, і прекрасна збірка орнаментів Стасова (1884–7)⁵, але без заповідженої, а й по сей час не зробленої розвідки автора.

З кінцем [18]80-х років починає свою незвичайно важну й многосторонню діяльність в сій сфері Нікодим Кондаков, професор Одеського, потім Петербурського університету. Свої студії він розпочав від історії византійської штуки (Історія византійської штуки на підставі мініатур, Царгородські церкви, й т. и.), потім перейшов до студій над її східною галузею – штукою грузинсько-вірменською (ряд статей викликаних в значній частині тифліським археологічним з'їздом 1881 р. і по частині зібраних у книзі “Статьи по истории и древностям Грузии”, 1887). Від сих студій переходить він, як я сказав – з кінцем 80-х рр., до студій над староруськими пам'ятками: в 1888 р. в “Записках” Петербурського археологічного товариства появила ся його розвідка “О фресках лестниц Киево-софийского собора”, що зазначила зворот у студіях автора до пам'яток староруських (властиво території європейської Росії).

Попередні студії д. Кондакова як найліпше приготували його до праць коло староруської штуки: византійська штука була одним з найважніших чинників в її розвою, а студії над грузинсько-вірменською штукою, що розвивала ся в аналогічних обставинах як і руська – під сполученими впливами штуки византійської й орієнтальної – могли якнайліпше вияснити характер і способи мішання й сполучення сих елементів, що мало місце, з деякими відмінами, і в давній Русі. Коли додати ще широке ознайомлення д. Кондакова з західною романською штукою, а також обставину,

Типография императорской Академии Наук 1878], Критическое обозрение. Журнал научной критики и библиографии в области наук историко-филологических, юридических, экономических и государственных 2 (1879, год 1-й) 2–20; 5 (1879, год 1-й) 1–24.

³ П. А. Лашкарев, *Киевская архитектура X–XII века*, Киев 1874, 42 с.; *Те саме* в: Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года, Киев 1878, т. I, с. 263–282.

⁴ И. И. Толстой, *Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. Нумизматический опыт*, Санкт-Петербург 1882, 319 с.

⁵ *Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени*, Собрал и исследовал Владимир Стасов. Вип. I, Санкт-Петербург 1884; 2-е вид.: Санкт-Петербург 1887.

що займаючи місце кустоса “середновічних колекцій” Ермітажа – м[іж] и[ншим], найліпшої й найбагатшої збірки предметів староруської штуки, він мав під очима найважливіші колекції її, то ми зрозуміємо, що д. Кондаков мав все для успішних студій над староруською штукою, а його наукові здібности дали йому спромогу дійти в них до дуже важних результатів і зробили його праці підвалиною науки староруської штуки.

Уже згадана студія д. Кондакова про фрески софійських сходів була важною вкладкою в літературу київських пам'яток, бо не вважаючи на великі прогалини в сих фресках – вказала одноцільний плян у них, а то опис новорічних царгородських забав і церемоній, і поставила об'ясненне їх тем на вповні науковий ґрунт. Статя ся позбавила всякого значіння всю попередню літературу сих фресків, а zarazом, як висловили ся ученики д. Кондакова в своїй монографії про мозаїки й фрески Св. Софії, – “в багатьох точках вповні вичерпала інтерес фресків” ([Д.] Айналов и [Е.] Редин, *Киево-софийский собор*, [СПб. 1889,] с. 102).

Тоді ж д. Кондаков у спілці з звістним видавцем монографій про київські й новгородські монети Ів[аном] Толстим задумав дуже важну публікацію про памятки штуки з території Росії п[ід] з[аголовком] “Русские древности в памятниках искусства”. Перший випуск вийшов в 1889 р.⁶ і розійшов ся відразу, так що зараз треба було дати другий наклад, а й сей другий наклад розійшов ся за кілька років і скоро став бібліографічною рідкістю, як і другий, виданий в 1889 році⁷ (тепер заповіджені нові видання їх). Причиною такої зовсім незвичайної популярности сього видання був, з одного боку, – дуже привабний зверхній вигляд видання, маса рисунків, переважно (особливо в перших випусках) дуже добре виконаних, з другого, – дуже низька ціна. Завдяки сьому виданню (слідом переложене й на французьку мову – перші випуски) широко розійшло ся поза тісними кругами спеціалістів в ширшій публіці, популяризуючи багатий, зведений в нім науковий матеріал, а також і важні спостереження та загальні виводи автора, котрими се виданню, при деяких слабших сторонах, взагалі досить багате.

До слабших сторін, про котрі я згадав, належить передо всім неясність і непевність самого пляна.

Автор в передмові до першої книжки виходив зі становища, що “старинности Росії творять одну цілість, бо в них історично сформувала

⁶ Н.П. Кондаков, И.И. Толстой, *Русские древности в памятниках искусства*. Вып. I. *Классические древности южной России*, Санкт-Петербург 1889. 117 с., ил.; 1889.

⁷ Н.П. Кондаков, И.И. Толстой, *Русские древности в памятниках искусства*. Вып. II. *Древности скифо-сарматские*, Санкт-Петербург 1889, 176 с.; ил.

ся народня штука, що не досягаючи індивідуальности в творчости, жие традицією, й звязуючи ріжноплеменні форми побуту хліборобського і кошовничого, міського й сільського, розкриває перед нами загальну, неперервану спадщинність (преемственность)". Цілею праці автор ставить: "представити історичне сформованне й розвій староруської штуки, в докладних рисунках артистичних памяток руської старини"

Але тут є багато неясности й основних непорозумінь. Насамперед, автор не пояснив, що він розуміє під "руською" або "староруською штукою". Аж тепер, коли вийшли його остатні праці: VI вип[уск] "Рус[ских] древностей" і стаття "О научных задачах" знаємо ми се: студії автора ведуть до висвітлення початків великоросійської, або ще тісніше – суздальсько-московської штуки. Розуміть ся, автор мав право вибрати собі таку мету дослідів, нема що казати; але при тім, як то часто буває в науці російській (а і взагалі в суспільностях з сильно розвиненою державною централізацією), він очевидно – несвідомо для себе мішає понятє етнографічне (старинности, що служать до висвітлення великоросійської штуки) і понятє політичне – старинности з території теперішньої Росії. Тільки зрозумівши се основне непорозумінне, зміркуємо, чому автор, н[а]пр[иклад], так багато місця дав старинностям грузинсько-вірменським, котрих звязок з великоросійською штукою дуже проблематичний, а в усякім разі – дуже незначний, чому трактує рівнорядно штуку античну й т[ак] зв[ану] скитсько-сарматську чорноморського побережа – з суздальською XII–XIII в., або чому так багато дає місця т[ак] зв[аному] готському стилю, хоч як раз підносить, що не можна вказати ніякої стичности його з штукою староруською: очевидно, сі всі партії зроблені у нього зі становища територіяльного – що всі сі культури розвивали ся на території теперішньої Росії.

З другого боку виходячи з етнографічного становища автора натрапимо на деякі несподіванки. І так в остатніх своїх працях дійшовши нарешті до штуки великоруської, він так висловляє свій принципіальний погляд на неї: "Руська штука має не тільки оригінальний артистичний тип, але дає визначне історичне явище, сотворене роботою великоруського народа при участі ряда іноплеменних і східних народностей, покликаних сим (великоруським) народом до державного житя і артистичної діяльности" (Рус[ские] древн[ости], VI, с. 3 = О научных задачах, с. 2), а на иньшій місці (VI, с. 1) поясняє: "Майже одинокий (!) в своїм культурнім значінню Київ завдячав, очевидно, своє значінне стільки ж політичній ролі, скільки й позиції – передового руського міста на західнім (!) краю, куди приливала для роботи й обміну східня й західня культура. На місце (?) Києва в Суздальськім краю з'явило ся більш як десять міст, що багатіли

торговлею й промислами, і край се був центральним, де культура розвинула ся власними силами народа”. Такий Standpunkt⁸ мусить здивувати кожного, трохи ознаємленого з історичною еволюцією Східньої Європи. Чи Подніпрянська Україна X–XII в. не була таким же “центром, де культура розвинула ся власними силами народа”, і де Київ не був самотнім, а оден “з більше як десяти міст, що багатіли торгівлею й промислами” (пригадати собі хоч би такий другорядний Канів з невичерпаними скарбами Княжої гори!). І де ж поділо ся значінне в еволюції великоруської штуки, штуки української, що передавала її змодифіковані вже на руським ґрунті елементи штуки східньої й византійської? Чому в сформованню великоруської штуки згадано співділанне тих іноплеменних (финських?) і орієнтальних народів, “покликаних ним” (а може, й не ним, тільки Київською державою, утвором українсько-руської народности?) до державного й культурного життя, а зовсім промовчано значінне культурної роботи українсько-руських племен?

Поруч таких неясностей і непорозумінь в самім пляні видання, треба піднести значні хиби і в його переведенню. Матеріал трактовано дуже нерівномірно: автор має улюблені партії, де він спиняєть ся ширше й довше, і зовсім иньші – які він збуває як найлекше, або й зовсім поминає. Його курс зближаєть ся властиво до серії епізодів з історії штуки на території Росії, і хто зна, чи не було б ліпше, якби він, не силкуючи ся на загальний курс (може для такого загального курсу й час ще не насипів), дав натомість збірник монографій; принаймні, як то ще будемо бачити низше, його монографічні роботи стоять з кожного погляду вище від сього загального, ніби на широку публіку обчисленого курсу.

Ясности, прозорости, консеквентної систематичности викладу, яких мусимо жадати від такого курсу, ми також в нім не знаходимо. Суха аналітична опись, що часом переходить в просте каталогованне предметів, виступає часом на перший плян й забирає значні частини праці, знижуючи читача своїми деталями, серед котрих губить ся всяка синтеза досліду. Автор не вяжесть ся дуже предметом і залюбки відбігає від річи задля якої-небудь інтересної подробиці або аналогії; часто вводить він також у свій виклад екскурси історичного характеру, слабо зроблені і слабо з властивим предметом досліду звязані. Уклад праці клясично-примітивний; автор не знає ні глав, ні якихось розділів; переходів від одної частини до другої, від одного предмета до другого (хоч би й зовсім осібного, далекого) дуже часто зовсім не уживає; взагалі якихось загальних поглядів, виводів, сумовань дає мінімально, хіба десь принагідно, в дорозі. При тім поруч дріб’язковости в деталях він дуже часто, раз у раз показує

⁸ З нім. – положення, теза.

голословний аподектизм у своїх твердженнях і характеристиках. Стиль взагалі незвичайно неясний, нескладний, хаотичний: автор мов би оминає всякі докладніші прецизовання; в значній мірі се, очевидно, залежить і від недбалства, але також мабуть – і від браку всякої стилістичної здібності; навіть і там, де автор має улюблену загальну максиму й хоче її піддати читачу, він нудить *x* разів вертаючи ся й повторяючи її на різні способи – звичайно все принагідно, побіжно, – але майже ніколи не спромагаєть ся на ясне, докладне сформул[ь]ованне. Всі отсі хиби значно обнижають вартість цінних дослідів, вложених в сю працю, а спеціально – їх популяризованне. Треба великого завзяття, аби уважно прочитати том “Русских древностей” і не згубивши ся в деталях, виробити собі загальний суд на підставі поданого автором (а дуже часто – позбавленого загальнішого освітлення матеріялу); тому я певний, що з розкуплених в такім великім числі, завдяки дешевій ціні й численним рисункам, примірників “Р[усских] древностей” дуже незначна частина була перетравлена читачами й спопуляризувала вложені в них спостереження автора.

Досі, як зазначив я вгорі, вийшло шість книжок “Р[усских] древностей”. Перша присвячена “античним старинностям полудневої Росії”; титул сей тільки в певній мірі відповідає змісту, бо, з одного боку, книга не обіймає всіх античних старинностей сеї території, з другого боку, входить в сферу мішанини античних елементів в культурі і штуці з варварськими, що властиво належить до другої книжки, присвяченої “старинностям скитсько-сарматським”. Тому зміст і сфера сеї другої книжки не відграничені докладно від першої, ріжниця тільки в тім, що автор в другій книжці бере під розвагу не тільки мішану варварсько-античну штуку, а й чисто варварську. Неясність назви “скитсько-сарматський” (взагалі зовсім ненаукової) була причиною, що в представленню автора не відграничено докладно сі дві сфери – штука варварська еленізована і штука азіатська, а в сій знову дві течії – північно-азійська, звязана з сибірською, й ірансько-туркестанська; автор і не пробував сього зробити, але важною його заслугою було те, що він вказав сі всі елементи в “скитсько-сарматській” штуці й звязки її з тими иньшими культурами. В II кн. він головно займаєть ся варварською еленізованою штукою, варварська властива приходить під розвагу в III кн., присвяченій “старинностям з часу руху (мандрівки) народів”, але тут поруч азійської штуки, анальогічної з варварською “скитсько-сарматською”, приходить і т[ак] зв[аний] меровінгський, або готський стиль, зовсім чужий їй; при тім головну увагу автор присвячує старинностям північного Кавказа, і не тримаючи ся вже зовсім якихось певних партій чи стилів, трактує найріжніші нахідки,

які тут стрічають ся. З інших екскурсів треба зазначити: екскурс у сибірські старинности (на початку), екскурс про срібні пермські тарілі, нарешті – вкінці: про орнаmentaцію кольоровим камінням і кольоровим шклом, котру автор виводить з передньої Азії.

Як можна бачити вже з цього перегляда, сі три книжки дуже кульгають щодо свого пляна; автору треба було – або тримати ся на становищі історика штуки й слідити генезу, розпросторенне й впливи певного стиля, манери, течії, або виходити зі становища історика культури – тримати ся певних культурно-історичних явищ, скажім, керченських некрополів, середнедніпровських могил чи осетинських нахідок, і слідити їх елементи, впливи, звязки з іншими культурами; а так його книжки, хоч як цінні матеріялом і спостереженнями, своїм хаотизмом значно обнижають свою наукову вартість.

З IV книжкою ми приходимо уже на Україну, не тільки територіяльну, а й етнографічну. Книжка присвячена “християнським старинностям Крима, Кавказа й Київа”. Найбільше повно розроблена тут церковна архітектура і церковні памятки грузинсько-вірменські (хоч ся частина книги якраз до неможливости загромаджена каталогоічними описями), з кримських старинностей автор зайняв ся головно херсонськими, з українських памяток християнської штуки, як сказано в титулі вже, обмежив ся він тільки Київом, пожалувавши труду познаємити ся з іншими українськими памятками, а і з київських властиво зайняв ся тільки св. Софією: з 62 стор. присвячених Україні, 52 заняті маленькою монографією про київську Софію (кажу – маленькою, бо $\frac{2}{3}$ того займають образки), а до неї вкінці прищеплено по кілька слів про образ евхаристії в Михайлівськiм монастирі, про кирилівські фрески й про монети київських князів, так що вартість має лише та опись Софії, хоч коротка, але цінна; доповненням її служить видана 1889 р. монографія учеників д. Кондакова – Айналова і Редіна: “Киево-софийский собор, исследование древней мозаической и фресковой живописи”, написана по вказівкам Кондакова. Але, розуміть ся, ні сей епізод про св. Софію, ані тих кілька побіжних заміток, доданих до нього, зовсім не вичерпують “памяток християнської штуки” Київа, чи властиво: його памяток монументальних, й історія византійського будівництва на Україні-Руси зістає ся прогалиною в сім курсі д. Кондакова; розвідки Лашкарьова про церковну архітектуру України і по виході книжки д. Кондакова зістають ся головною працею в сій сфері.

Кн. V, присвячена “старинностям з могил і скарбів передтатарських часів”, в значній части (с. 1–48, 101–146) містить в собі скороченне його праці “Русские клады, I”. Над сими частями я не буду тут спиняти ся, відкладаючи се до обговорення тої ширшої праці. Між ними вставлено

(с. 49–100) перегляд могильних розкопок в різних частих Росії – один з тих сухих, каталогічних переглядів, які я вище вказав як одну з недостач курса д. Кондакова: він переходить розкопки поодиноких губерній європейської Росії, без якоїсь системи, навіть без географічного порядку, не відрізняючи територій словянських від не-словянських, описує похоронний тип, вичисляє предмети знахідок (при тім описи не визначають ся ані відповідною повнотою, ані не вказують джерел), подекуди дає цікаві замітки про характер знайдених поодиноких предметів, але стрічаємо також і категоричні, неумотивовані вискази, в роді того, що багатство дорогоцінних тканин і різблених з кости предметів в могилах українського Подніпров'я підсуває аналогію з скитсько-сарматською епохою (с. 71), або що срібні ковтки мерянських могил – були київського привозу (с. 88). Взагалі ся частина робить вражінне поверховного огляду матеріяла, самим автором не перетравленого. Додані при кінці книги маленькі студійки про деякі предмети юбілерства – фібули, гривни, наручники з срібної бляхи, привіски – інтересні, але дуже коротенькі й далеко не вичерпують матеріяла: їх треба уважати наче за тимчасові комунікати з студій автора заповіджених ним на II т. “Русских кладів”.

Далеко більше одноцільний характер має VI кн., присвячена “старинностям Новгорода й Пскова”. Книжка поділяеть ся на дві рівні частини – перша присвячена памяткам ростовсько-суздальсько-володимирського краю, друга – північно-західного (Новгород, Псков, Полоцьк), таким чином до історії староруської штуки книжка має лише посередній інтерес: вказуючи аналогічні форми византійської штуки в північних землях давньої Руської держави, та ще подаючи деякі спостереження автора загальнішого характера. Головний інтерес книжки полягає на студіях автора церковного будівництва, а ще спеціальніше – архітектур-різьби Суздальського краю (с. 5–60); сю річ автор проробив основно й самостійно й *con amore*⁹ її обробляє, але, як то часто у нього, на пункті загального освітлення ані руш не може прийти до якогось ясно сформул[ь]ованого виводу – під якими впливами оригінальні прикмети сеї архітектури сформували ся. То він а ргіогі признає романський вплив, то налягає на брак близьких аналогій на заході й висуває самостійне користанне романської й суздальської штуки зі спільного – східного джерела, вагаєть ся між сими двома об'ясненнями, *x* разів висловляє загальні максими, *x* разів їх модифікує, і вкінці читач питає себе: що властиво – чи автор признає західний вплив чи заперечує? Скільки я міг звести до

⁹ Лат. – з любов'ю.

одного знаменника зібрані автором аналогії, спостереження й доводи, він бачить в суздальських різьбах місцеву роботу, що йшла за романськими взірцями, але самостійно домішувала до них елементи східної штуки.

Ся справа остільки интересна й для нас, що на точці західних впливів суздальська архітектура XII–III в. дає дуже интересну аналогію з нашим архітектурним типом XII–III в., котрий можемо назвати “галицьким” (див.: Історію України-Руси, III, с. 424–6). Д[октор] Кондаков готовий навіть припускати певне значінне Галичини в розвою суздальської архітектури (н[а]пр[иклад], с. 38: “Дуже можливо, що прототипи суздальських церков належали споконвіку православним краям – Галичу, землям карпатським і дунайським”), або згадує про романські впливи на галицьку архітектуру (с. 55, 57), але сі згадки так побіжні, що не можна навіть зміркувати з них, чи автор дійсно знає що про галицький архітектурний тип, а не теоретизує тільки. Тим часом знаємість з галицькими пам'ятками дуже б придала ся автору: вона вказала б йому, що галицькі церкви, стоячи під романськими впливами, і завдяки тому маючи деякі дуже близькі аналогії з суздальськими, не мають всього того богацтва, чи властиво – накопичення різьби, що становить оригінальну прикмету суздальських церков, і се з свого боку промовляє за гадкою автора, що маємо тут вплив орієнтальний¹⁰. По дорозі в иньшій праці (“О задачах изучения”, с. 30) кинена автором аналогія суздальського орнаменту з орнаментом грузинським варта була би, аби її розробити трохи докладнійше: правдоподібно, д. Кондакову не було звісно, що в другій половині XII в. ми маємо вказівки на дуже розвинені зв'язки руської княжої династії, суздальських спеціально, з Кавказом – Грузією й Осетією (див.: Історію України-Руси, II, с. 274). Супроти того аналогії суздальських декораций з грузинськими (різблені плити, вкладувані в стіни церков, і подібности в орнаментациі – порівняти, н[а]пр[иклад], різьбу портала церкви в Юрієві з орнаментом Хахульської ікони, виданої у Кондакова [Русские древности], IV, с. 89 і далі) набирають важного значіння.

Друга половина книжки, присвячена Новгороду і Пскову, не означає ся такою одноцільністю й старанністю оброблення. До новгородсько-псковських старинностей доданий тут звістний полоцький хрест

¹⁰ Щодо співвідношення галицької і володимиро-суздальської архітектури, більшість сучасних дослідників віддають першість Галичу, майстри якого спорудили перші храми цього типу у Володимиро-Суздальській землі. Див., наприклад: М.К. Каргер, *Зодчество Галицко-Волынской Руси в XII–XIII вв.*, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 3 (1940) 14–21; Н.Н. Воронин, *Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XIII вв.*, Москва 1961, т. 1, с. 107–110; Г.К. Вагнер, *Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева-Польского*, Москва 1966, с. 35; П.А. Раппопорт, *Зодчество Древней Руси*, Ленинград (Наука) 1986, с. 90, 95.

св. Евфрозини, і се дає причину побоювати ся, що сим і скінчить ся позір автора на памятки білоруські, й вони так само зістануть ся поза курсом, як зістали ся чернигівські, волинські й галицькі.

Окрім VI кн. “Р[усских] древностей” орнаментикою суздальських церков займаєть ся автор у своїм рефераті “О научных задачах древнерусского искусства”: се епізод, введений потім, майже без змін, в VI кн. “Р[усских] древностей”, тільки з додатком деяких вступних заміток до історії студій староруської штуки, так що самостійного інтереса ся статя тепер майже не має.

Натомість незвичайно важні дві иньші в горі названі монографії автора: про византійську емалію й про нахідки староруських скарбів. Тому що перше з сих двох видань, виконане з вибагливою розкошею в 600 прим[ірниках] (200 по-російськи, 200 по-французьки, 200 по-німецьки), коштом аматора Звенигородського, в продажу не пускалось і дуже мало приступне, не буде зайвим сказати про нього на сім місті кілька слів.

Розвідка д. Кондакова поділяєть ся на чотири розділи. В першім (с. 1–101) застановляєть ся він над історією емали і технікою її в Візантії; вказавши на шкляні інкрустації Єгипта, як прототип гороженої емали й початки сеї техніки в иньших землях, автор, не дуже ясний і систематичний в сій частині, як звичайно з ним буває, – повздержуєть ся від рішучих виводів і більш гипотетично (с. 69) висловляєть ся про перехід емальової техніки зі сходу на захід (що й перед тим зауважив: Linas, *Les origines de l'orfèverie cloisonnée*¹¹), спеціально з Персії “або з котрої середнеазійської землі, що завдячала свою культуру Персії”, в Візантію і звідки в Західню Европу. Час, коли в Константинополі розвиваєть ся горожена емаль, – VI в., найвищий її розцвіт – X–XI в. Автор закінчує розділ докладною описею техніки гороженої емали на основі історичних відомостей і детального студійовання захованих виробів, а в просторім другім розділі (с. 105–250) переходить заховані вироби византійської емали, головно застановляючись над їх хронологією; не можна не пожалувати, що установляючи сю хронологію на основі техніки, стиля, фарб, автор робить се досить голословно, не уставивши сих критеріїв наперед і через те – не давши можливости читачу оцінити степеь їх сили.

Третій розділ (с. 253–303) присвячений детальній описи византійських емалій колекції Звенигородського, не має для нас особливого інтереса, натомість незвичайно інтересний останній (с. 307–367), присвячений руським і грузинським емалям тої ж колекції: розділ сей властиво містить

¹¹ Charles de Linas, *Les origines de l'orfèverie cloisonnée: recherches sur les genres d'incrustation la joaillerie et l'art des métaux précieux*, Paris 1878–1887, vol. 1–3.

дуже інтересну монографію про емальовані руські заушниці форми моншонки, котрі автор зве старою назвою “колтами” – наші ковтки. Автор вказує для них, як на вихідну точку, на різні привіски для перфуми, росповсюднені на сході; прототипом їх форми уважає він черепашку і з неї виводить і ковтки, і окраси в формі місяця. Його об’ясненне треба признати дуже правдоподібним, і вказані ним зовсім аналогічні річі, як античний ковток з Кипра (с. 313 і інші в праці Perrot і Chipiez, з Етрурії, Сардинії)¹², ковтки з Таганрогського скарба (с. 317), ковток з Ставропольщини (с. 321) і особливо ковток з Самарської губ[ернії] (с. 319), показують справді, що ми маємо в руських ковтках один з варіантів сього широко росповсюдненого типа, котрого вітчиною з значною правдоподібністю можна за автором уважати передню Азію. При тім одначе, додамо, треба зауважити, що наші ковтки становлять вже, при всіх відмінах, осібний скінчений, кристалізований тип, для нього в інших находках маємо лише аналогії, і се, як і його широке росповсюдненне у нас (на се вказує і численність находок), кидає світло на розмірно довгу еволюцію золотарської шту[к]и на наших ґрунті.

Оглянувши відомі досі нахідки руських ковтків (великі ковтки рязанські д. К[ондаков] уважає привісками для образів, призначеними на те, аби висіти по обох боках німба), автор переходить до аналізу руських находок і доводів руської роботи в більшості емальованих річей; не будемо застановлятися над сим, бо в своїй другій монографії автор сю справу розбирає ще ширше і докладніше; занотуємо лише екскурс про райську птицю – сирина – сирену в орнаменті (виводить зі сходу – с. 343–51) і короткі, по дорозі дані уваги про ознаки руської емали (с. 354 і 356): важкий стиль, брак елегантії і помилки в рисунку, незручність в виробі контурів (з золотих полосок), брак ясних, глибоких тонів в красках і грубі верстви емали – через незручність в топленню фарб.

Нарешті ще про саму колекцію Звенигородс[ь]кого. Вона складається з кількох медальонів з Грузії, що, як показалось тепер, належала до окладу ікони в Джуматському монастирі (с. 255), кількох дрібних образків і орнаментів з Кавказу, і з київських находок: тр[ь]ох ковтків і фрагментів ланцюха (ковток з скарбу Чайковського¹³, решта з розкопок Анненкова¹⁴); річі сі опубліковані на таблицях I–XXI, справді дуже добре.

¹² Мається на увазі: *Histoire de l'art dans l'antiquité: Égypte, Assyrie, Perse, Asie Mineure, Grèce, Étrurie, Rome*, Par Georges Perrot et Chipiez, Paris 1882–1914, vol. 1–10. – (Vol. 4: *Judée, Sardaigne, Syrie, Cappadoce*).

¹³ Скарб, знайдений при земляних роботах у Києві в 1876 р. у садибі Юліана Чойковського по вул. Рейтарській.

¹⁴ Розкопки О.С. Анненкова в Києві в 1820–30-ті роки, зокрема на території Десятинної церкви.

Друга монографія, очевидно, має на меті на матеріалі “скарбів” вислідити історію староруського юбілерства (автор своїм звичаєм не дав ніяких докладніших пояснень в сій справі). На вступі автор зачіпаєть ся з археологами, що вони легковажать собі скарби, скуплюючи всю увагу на могильних розкопах, але чому сам д. Кондаков также односторонно схотів обмежити ся на скарбах – се лишаєть ся його секретом, тим більше що в своїх дослідах у тексті він нераз мусить вийти в сферу могильних находок. В пляні роботи знову сполучено до купи дві зовсім відмінні задачі – опись скарбів, себто того, що в них знайшло ся, без ріжниць, чи буде се продукт штуки руської чи чужої, й слідженне руського юбілерства. В першій тому автор дає загальний погляд на впливи, які можна слідити на староруській штуці, і спеціально про техніки емалерську й філігранову (I глава, с. 1–82), хронологічний перегляд находок українського Подніпров’я, до котрих одначе долучені аналогічні находки з Рязани, Володимира й деяких иньших місць (II гл[ава], с. 83–144) і спеціальні розсліди про київську діадему, нагрудні медальони і ланцюхи, ковтки-мошонки, до котрих долучені ще дрібніші замітки про деякі предмети – перстені, ланцюшки низані з лілій і півциліндриків (гл[ава] III, с. 145–211). На другий том автор заповідає огляд находок воронізьких, курсько-орловських, горішнього Дніпра (Гнездово), країв волзьких і камських, спостереження над впливами культури нового орієнтального стиля – “арабського” і мішання їх з попередніми елементами в руській штуці, й спеціальні розсліди про різблені наручники, ковтки й привіски форми зьвізди й т. и.

Щодо загальних впливів на староруську штуку, то автор у вступній главі вказує їх три: орієнтальний, корсунський і царгородський; в сих його спостереженнях є багато справедливого, але вони подані в такій формі, що лишають місця для богатьох непорозумінь і непевностей. І так те, що автор каже про східній вплив, в високій мірі заплутане й неясне; очевидно, автор хоче відріжнити переднеазійську штуку, до X в., і пізнійшу – “арабську” в тіснійшій значінню; як приклад впливів такої старшої штуки описує він деталічно пару чернигівських рогів, з могил X в.; близшого роз’яснення поглядів автора мусимо чекати в II т., де буде мова про впливи арабські.

Вплив царгородський в руській штуці автор датує половиною XI в. – перед тим, по його гадці, на Руси панував вплив корсунський – херсонський. Одначе сей вплив представляєть ся міні дуже апокрифічним. Я, розумієть ся, признаю важне культурне значінне Херсонеса в руськім житю (див.: Історію України-Руси, I, с. 171), але – по-перше, безпосередні зносини Руси з Царгородом, дуже живі й інтензивні, почали

ся далеко скорше, ніж в XI віці, по-друге – ми взагалі не знаємо ще спеціальної корсунської (місцевої) штуки чи промисла (д. Кондаков також не винайшов його), отже поки що для нас Корсунь – тільки посередник між Русію й штукою византійською, сирійською, переднеазійською, і тому про якусь корсунську манеру, стиль говорити здасться міні передчасним. Щоправда, д. Кондаков хоче сконстатувати, що на Русі і в землях великоросійських відрізняли “корсунське діло” від царгородського, але ця дефініція належить часам значно пізнішим, опирається на традиції про вивезені Володимиром з Корсуня річи, й далеко не певна (пригадати хоч би звістні новгородські “Корсунські двері”). І коли автор не вважаючи на те говорить про корсунські енколпіони і т. и. на Русі, то робить це довільно і не зовсім науково: той факт, що київські енколпіони подібні до корсунських – це ще дуже мало для того.

Те що автор потому говорить (с. 47–9) про емалерську техніку, не має інтересу по його спеціальній праці про емаль, але за неприступністю її багатством прийдець [ся] обмежити ся на поданім у “Р[усских] кладах” короткім витягу. Доповненням до нього служить вся II глава: переглядаючи “скарби”, автор спеціально займається емалерськими виробами, головню коло них спинається, а ще і в III гл[аві] дає спеціальні досліди над деякими предметами емалерської техніки, так що руська емаль в сих двох його працях – “Виз[антійские] емали” й “Р[усских] кладах” розібрана д. Кондаковим незвичайно основно. Щоправда, можна закинути йому, що всього матеріяла він не вичерпав (н[а]пр[иклад], поминув панагії з Княжої гори, видані д. Біляшевським ще в 1896 р. в “К[иевской] старині”)¹⁵; належало йому, н[а]пр[иклад], ввести в круг дослідів “Р[усских] кладів” і руські емалі кол[екції] Звенигородського; – але се будуть уже зовсім другорядні хиби в порівнянні з тим, що д. К[ондаков] дав і зробив.

Окрім емалерства він в “Р[усских] кладах” дав значне місце також філіграну (с. 49–80); дуже цінні його спостереження і в сій сфері, але руським філіграном тут займається він небогато, давши більшу частину місця (с. 60–75) обороні византійського початку т[ак] зв[аної] Мономахової шапки (пам'ятки сумнівної, котру й по обороні Кондакова иньші уважають арабською, й пок[і]йний Філімонов зробив дуже основну студію в сім напрямі)¹⁶,

¹⁵ Очевидно тут одрук з датою, і мало б бути 1892 р. Мається на увазі стаття: Н. Беляшевський, *Раскопки на Княжей горе в 1891 г.*, Киевская старина, т. 36, № 1 (1892) 61–104. Хрест-панагія – с. 84.

¹⁶ Ю.Д. Филимонов, *О времени и происхождении знаменитой шапки Мономаха*, Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1898, кн. II, протоколы 1897 г., с. 61–62.

проти поглядів д. Кондакова) і західнім пам'яткам давнього філіграну (с. 58–60, 75–80); незвичайно багатий матеріал для історії сеї техніки на Русі зівстав ся зовсім не визисканим і те, що зроблено д. Кондаковим в сім екскурсі, треба уважати тільки вказівками для майбутнього дослідника, що схотів би сю сторону руського юбілерства спеціально обробити.

З спеціальних дослідів III глави головні інтересні екскурси автора про нагрудні медаліони й ланцюхи; екскурс про ковток-мошонку мало що додає до сказаного в “Византійских емалях”, а інші замітки короткі й мають другорядне значіння.

Зі зверхнього вигляду мусимо піднести прекрасні кольорові таблиці, додані до “Р[усских] кладів”; натомість рисунки в тексті часом дають багато місця до жадань (взагалі в остатніх публікаціях д. Кондакова замість рисунків занадто беруть перевагу фотогравюри, зроблені невиразно й темно). При тім книга, видана петербурською археологічною комісією царським коштом, пущена в продаж по досить дешевій ціні (10 р[ублів]), але видана в такім малім числі примірників, що вже до двох років стала рідкістю.

Тим кінчу свій огляд. Коли б поспробувати підсумувати головніші результати д. Кондакова в історії староруської штуки, то я підніс би отсе: він підніс значіння східних впливів в ній, при тім вказавши різні джерела сього впливу – середню Азію, Персію, Сирію; він виказав домашність різних виробів і взагалі розвій техніки на руськім ґрунті в таких розмірах, як ніхто перед тим; спеціально він вислідив незвичайно основно емалерську техніку на руськім ґрунті; з ще спеціальніших його дослідів важні й дуже щасливі його розсліди про софійські фрески сходів і про ковтки-мошонки.

В сумі проф. Кондаков зробив дотепер для історії староруської штуки більш, ніж хто иньший. Се підсуває кождому інтересованому бажання, аби він ще як найдовше не кидав сього поля. З особливою нетерпелівістю приходиться ся чекати II т. його “Русских кладів”, заповіджених ще в 1896 р.¹⁷

1(14).XII.[1]900.

Публ., комент. Д. Гордієнка

---

¹⁷ Цей том так і залишився “заповідженим”.